

ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ
(Нови Сад)

О РЕПЕРТОАРУ ИДО У ФОНОЛОШКОМ СИСТЕМУ СТАНДАРДНОГА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У досадашњим расправама о проблемима српске фонологије репертоар инхерентних дистинктивних обележја (ИДО) један је од оних проблема о којима међу различитим ауторима најчешће нема сагласности. На овом месту покушаћу да осмотрим све прегледе тих обележја са којима сам се успео упознати.

Први покушај одређивања тога репертоара везан је за утемељивача бинаризма Романа Јакобсона, који је за српскохрватски језик утврдио следећих шест ИДО: 1. *вокалносћ*, 2. *назалносћ*, 3. *сајџурираносћ*, 4. *грависносћ*, 5. *нејрекидносћ*, 6. *звучносћ*.¹ Ту Јакобсонову матрицу, у прегледу фонолошких система у различитим језицима и дијалектима, касније преноси и Муљачић (додајући јој и битно различиту Брозовићеву),² у којој се налази следећих 10 обележја: 1. *шурбуленџно*³, 2. *вокалско*, 3. *комџакџно*, 4. *дифузно*, 5. *грависно*, 6. *назално*, 7. *нејрекидно*, 8. *звучно*, 9. *сџриденџно*, 10. *најџно*.⁴ Кажемо ли, међутим, да по десетом обележју (*'најџносћ'*), уз /и/, Брозовић одређује вокално *р* и једносложни рефлекс дугог *јајџа* (као „посеб-

¹ Roman Jakobson, *On the identification of phonemic entities*. In: Selected Writings, I, Phonological studies, 'S-Gravenhage, 1962, 418-425.

² Žarko Muļaćić, *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*. Zagreb, 1972, 115, 123.

³ Према Муљачићу, н. д., 123; код Брозовића то је обележје означено као *шумносћ* (в. следећу напомену).

⁴ Dalibor Brozović, *O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika*. – Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki, Zadar, VII/1968, knj. 7, 20-39. Исту матрицу фонема, али са промењеним поретком првих двају обележја, доноси Брозовић и у својој расправи *O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoepiji*. Radovi [Filozofskog fakulteta Zadar], God. 10, sv. 9, Razdio lingvističko-filološki (6), 1971/1972, 5-24 (с матрицом фонема и матрицом алофона).

ност“ хрватског језичког стандарда), показаће се да је такав репертоар обележја, уз њихову различиту хијерархију, сличан ономе који налазимо и у *Приручној грамајници* групе загребачких аутора.⁵ У другом издању те граматике⁶, међутим, обележје *најетшости* уведено је у игру по угледу на Брозовићеву матрицу, али са битно друкчијим распоредом ‘плусева’ и ‘минусева’, да би се у њеном следећем издању које ми се налази при руци, знатно прерађеном и са измењеним насловом,⁷ уз ново обележје *6. акујски, најетшости* поново нашла на дну листе, али сада опет са само три ‘почетна Брозовићева плуса’.

У својим анализама Ј. Гвозденовић доноси матрице фонема и по артикулационим и по акустичким обележјима и у оба случаја утврђује по 8 обележја за инхерентно дефинисане фонеме, а ми овде доносимо само елементе из њене друге матрице испуштајући из ње супrasegmentална обележја (дужину и узлазност): 1. *консонантност*, 3. *комјактност*, 4. *дифузност*, 5. *акујност*, 6. *назалност*, 7. *континуираност*, 8. *звучност*, при чему треба напоменути да африкате [ц ч џ] ауторка анализира као фонемске секвенце /Тс/, /Тш/, /Тж/ обележавајући симболом Т и неутрализовану звучност.⁸

Како видимо, у свим матрицама које помињемо различити су и инвентар ИДО и њихова хијерархија, а исти је случај и са двама репрезентативним расправама припремљеним за серију *Нацрти за грамајнику* [хрватскога књижевног језика].⁹ У вези са тим прегледима посебан проблем представља чињеница да оба аутора у својим матрицама доносе потпун регистар *фонова* па није увек јасно која обележја функционишу међу фонемама а која међу фонемским варијантама. Уз све то, аутори се

⁵ Eugenija Barić et al., *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb, 1979, 16.

⁶ Исто, Загреб, 1990, 23.

⁷ Eugenija Barić et al., *Hrvatska gramatika*. Zagreb, 1995, 54.

⁸ Jadranka Gvozdanović, *Tone and accent in standard serbo-croatian (with a synopsis of serbo-croatian phonology)*. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse), Wien, 1980, XXVIII, 123–124. Касније је ауторка своје матрице помињала и у другим радовима, а ја овде наводим два који су ми доступни: *Language system and its change: On theory and Testability*. Berlin — New York — Amsterdam (Mouton de Gruyter), 1985, 8–15; *Phonological domains*. In: [Ed.] Charles W. Kreidler, *Phonology: Critical concepts*. London and New York (Rowledge), 2000, t. V, 245–269 (посебно 247–248).

⁹ Ivo Škarić, *Fonetika hrvatskoga književnog jezika*. In: Stjepan Babić et al., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Nacrti za gramatiku. Zagreb, 1991, 61–377; Dalibor Brozović, *Fonologija hrvatskoga književnog jezika*, I b i d., 379–452.

оштро разликују и по броју фонова (Брозовић их има 54, а Шкарић само 44¹⁰), али и по броју ИДО (Брозовић наводи да их има 13, а код Шкарића их је 11), при чему су они сагласни само око првих шест обележја, а у вези с осталима разилазе се у следећим појединостима:

а) у Шкарићевом списку нема 11. и 13. обележја;

б) назалност се код Б. налази на 7. месту, а код Ш. на 8; дијезност је код Б. на 12. месту, а код Ш. на 7 ('повишеност'); стридентност је код Б. на 10. месту, а код Ш. на 11;

в) Б. оперише обележјима континуираности и звучности, а Ш. обележјима прекидности и беззвучности ('јакости').

До које мере међу различитим ауторима досеже несагласност у погледу броја ИДО и њиховом распореду, показује и 'таблица разликовних обиљежја хрватских гласова' Зр. Бабић.¹¹ У њеном се списку налази чак 15 обележја: 1. *слоговворно*, 2. *звонко*, 3. *шумно*, 4. *сјриједно*, 5. *рубно*, 6. *високо*, 7. *сјражње*, 8. *ниско*, 9. *јрекидно*, 10. *реско*, 11. *звучно*, 12. *најетно*, 13. *носно*, 14. *бочно*, 15. *заобљено*, при чему најчешће није јасно када се оперише акустичким а када артикулационим обележјима.

Међу покушајима идентификације ИДО и одређивања њихове хијерархије у српском фонолошком систему бележим и два чији су аутори руски слависти. Први су од њих учинили Лекомцева, Сегал, Судник и Шур¹² и утврдили следећих 10 обележја: 1. *вокалност*, 2. *консонантност*, 3. *комјактност*, 4. *дифузност*, 5. *јериферност*, 6. *нејрекидност*, 7. *назалност*, 8. *сјриденност* („јаркост”), 9. *звучност*, 10. *јалалност*. Знатно друкчије ти су проблеми постављени у анализи Св. Толстој,¹³ пре свега зато што је она одвојила обележја вокала (код којих су „фонолошки релевантни” *висина*, *ред* и

¹⁰ У својој расправи о алофонској проблематици (нап. 3) Брозовић оперише са 57 фонова и у том смислу несагласност између њега и Шкарића постаје још изразитија. То свакако указује на знатну меру несигурности у интерпретацији чињеница о којима говоримо.

¹¹ Zrinka Babić, *Fonetika i fonologija hrvatskog jezika*. Udžbenik za 1. razred gimnazije i tehničkih škola. Zagreb, 1995, 85. Необично је, уз много других појединости о којима овде нећемо говорити, да се у њеној табlici налази /η/ м. /ъ/ (п) а /λ/ м. /љ/ (л).

¹² М. И. Лекомцева et al. *Опыт построения фонологической типологии близкородственных языков*. Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов. Москва, 1963, 423–476 (посебно 455 и 468).

¹³ С. М. Толстая, *Морфологические чередования в субстантивных парадигмах современного сербскохорватского литературного языка*. In: [Ред.] Т. В. Попова, Славянская морфология. Субстантивное словоизменение. Москва, 1987, 169–201 (посебно 170).

квантитет) од обележја консонаната, који се међусобно опонирају серијом следећих обележја: 1. шумни ~ сонорни, 2. задњи ~ предњи, 3. назални ~ неназални, 4. периферни ~ непериферни, 5. африкајски ~ неафрикајски, 6. латерални ~ нелатерални, 7. струјни ~ прекидни, 8. звучни ~ беззвучни, 9. њалатални ~ нењалатални.

Проблемима о којима говоримо српски лингвисти ретко су се бавили¹⁴ и због тога се овде може поменути само прилог Р. Симића и Б. Остојића.¹⁵ Према њиховој анализи, дистинктивна су следећа обележја: 1. сонорност, 2. периодичност, 3. комјактност, 4. дифузност, 5. акућност, 6. грависност, 7. дијезност, 8. бемолност, 9. ламинарност, 10. фортитет, 11. турбуленћност, 12. абрујћност. Тај репертоар ИДО оспорен је одмах после појаве Симићеве и Остојићеве књиге,¹⁶ али се сада показује да је и то био само детаљ у мноштву сличних и недовољно образложених интерпретација везаних за проблеме о којима говоримо, а из те слике не издвајају се ни матрице српских консонаната и вокала припремљене за Кристалову језичку енциклопедију,¹⁷ у којима налазимо следећа обележја: 1. консонантски, 2. вокалски, 3. дифузни, 4. комјактни, 5. грависни, 6. снижени, 7. звучни, 8. континуант[н]и (ы), 9. стиридентни, 10. назални.

Све што је досад речено, како видимо, указује на потпуну несагласност свих аутора које смо поменули и у погледу репертоара ИДО и у погледу њихове хијерархије и због тога ћу овде покушати да у толиким разноликостима пронађем неке додирне тачке и да образложим сопствену матрицу. Моје се претензије, при том, ограничавају само на жељу да понудим основу за расправу која би водила до тога да се назначене разлике сведу на прихватљивију и разумљивију меру.

¹⁴ Најистакнутији српски фонолог Павле Ивић о тим проблемима говорио је само у својим универзитетским предавањима на постдипломским студијама (1962/63). Моје белешке са тих предавања у међувремену су се „затуриле“ и ја сада не могу говорити о репертоару и хијерархији ИДО којима је Ивић оперисао.

¹⁵ Радоје Симић — Бранислав Остојић, *Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика*. Титоград, 1981.

¹⁶ Драгољуб Петровић, *Радоје Симић — Бранислав Остојић, Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика*. Титоград, 1981, 1–292. — Зборник [Матиче српске] за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1983, XXVI/1, 195–206.

¹⁷ Deјvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd (Нолит, без године издања), 162 (без назнака о приређивачу матрица, ако то није био Борис Хлебец као уредник одговарајућег поглавља).

Мислим да се за српски фонолошки систем може поставити следећи репертоар ИДО.¹⁸

1. вокалнос̄и +

По томе обележју вокалске фонеме акустички се одређују као јединице са јасном формантском структуром, а на артикулационој равни — слободним протоком ваздушне масе кроз говорни тракт. Тиме се та фонемска класа супротставља свима осталима — које су обележене или *слабим* или *изразитим шумом*. Из те чињенице проистиче једна битна појединост коју треба посебно нагласити: вокалске се фонеме по дефиницији опонирају шумнима и зато је *консонантност* или *шумност* као друго ИДО у многим матрицама које смо навели аутоматски предвидљиво и, због тога, сувишно. То, даље, значи да све оне матрице у којима се *консонантност* / *шумност* истиче као *прво* ИДО треба сматрати, најпросто, некоректним.

2. сонорнос̄и +

Будући да се шумност по дефиницији одређује као карактеристика консонаната, у тој великој фонемској класи успоставиће се први оштар контраст који се на акустичкој равни остварује као комбинација *ћона* и *шума* насупрот *чистом шуму*. То даље значи да се у првом случају неизразита формантска затамњења укрштају са белинама док фонеме које се карактеришу као потпуно шумне у средишту спектра имају „једнолично бијеле зоне”.¹⁹ На равни артикулације та се разлика показује као контраст између делимичне и потпуне преграде протоку ваздушне масе кроз говорни тракт, односно као контраст између *сонаната* и *осируената*, што нам омогућује да из целине консонантског система издвојимо његову поткласу акустички обележену изразитом сонорношћу, тј. звонкошћу, насупрот онима који се карактеришу ниском сонорношћу. Обележје *сонорности*, како смо видели у претходном прегледу, на друго место поставиле су само Св.

¹⁸ Битно се тај репертоар неће разликовати ни када је у питању хрватски стандард будући да је он уобличен на српској, вуковској, основи, а када су у питању *фонемске* разлике између тих двају израза (оне које се тичу статуса вокалног *p* и рефлекса дугог *jajja* у хрватском) — у тај аспект проблема овде се нећу посебно упустити (а нисам ни уверен у његову озбиљну научну утемељеност).

¹⁹ Уп. Муљачић, н. д., 52.

²⁰ Највиши ранг обележју сонорности одредили су Симић и Остојић постављајући га на прво место (испред „периодичности”, тј. вокалности), али су они и у анализи чињеница и терминолошки непрецизни. Под обележјем сонорности, наиме, они имају на уму *звучност*, јер у наведеном регистру (стр. 148–150) нема обележја

Толстој и Зр. Бабић (при чему је прва „обрнула контраст” и представила га као шумни ~ сонорни).²⁰ За издвајање тога обележја упориште налазим не само у два поменути анализама него и у чињеници да се сонанти, бар у славистичкој литератури, и иначе дефинишу као сонорни,²¹ тј. као вредности у којима „тон игра главну улогу, а шум... учествује у минималном степену”.

3. назалнос̄и +

У систему сонорних фонема најкрупнији контраст успоставља се по обележју назалности. С акустичког становишта на спектру назалних фонема показује се изразитије ширење изговорне енергије уз присуство назалног форманта, што се на артикулационој равни показује као успостављање преграде у усном резонатору и отварање протока ваздушној струји кроз носни резонатор. Овом обележју исто место да то је у Муљачићевом прегледу и у првом издању *Приручне грамаџике* (у њеним следећим издањима оно је спуштено на шесто, одн. на седмо место) док је у другим анализама које помињемо рангирано врло различито: код Брозовића и Ј. Гвозденовића на 6, код Шкарића на 8, код Лекомцеве на 9, у Кристаловој енциклопедији на 10, код Зр. Бабић на 13, а у Симићевом и Остојићевом прегледу назалност се уопште не помиње (мада се у каснијој табели сонаната ипак појављује иза ламинарности).

4. ком̄иак̄инос̄и +

У целини српског фонолошког система по овом обележју супротстављају се фонеме које се остварују у задњем делу артикулационог апарата онима које се остварују у његовом предњем делу, а њима се прикључује и /a/ као максимално отворен вокал. Компактност се акустички карактерише концентрацијом изговорне енергије у уском средишњем делу спектра, насупротив њеној нижој концентрацији изазваној ширењем енергије дуж осе трајања. На артикулационој равни компактност се одређује обликом резонантне шупљине иза преграде која подсећа на ловачки рог или механички мегафон, насупротив некомпактности коју карактерише проширен предњи део резо-

звучности (мада ће се оно касније појавити, нпр., на стр. 201 као обележје африката). На другој страни, сонорност ће се код струјних фонема појавити иза турбулентности (стр. 197), а код прекидних наћи ће се на дну списка (стр. 204), оба пута као обележје *звучнос̄и*.

²¹ Уп. О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*. Москва, 1966, 440; Д. Э. Розентаљ — М. А. Теленкова, *Словарь-справочник лингвистических терминов*. Москва, 1976, 436.

натора уз изразито сужење отвора. Обележју компактности исти ранг дали су једино аутори првог издања *Приручне грамајике*, али су у каснијим издањима од тога и они одступили и подигли га на 3. место прихватајући решења која заступају Брозовић, Ј. Гвозденовић, Шкарић, Лекомцева и др. (мада треба рећи да се, рецимо, у матрици Зр. Бабић то обележје уопште и не помиње).

5. дифузности +

У почетним фазама бинаризма компактност је заузимала треће место и њој се супротстављала *дифузности*,²² али је, због проблема који су се наметали у анализи вокалских система са више од два степена отворености,²³ она предвојена на две аутономне сукцесивне опозиције и оне се тако и наводе у главнини анализа на које се овде осврћемо. После осамостаљивања дифузности као посебног обележја и његовог везивања једино за утврђивање контраста међу вокалима, дакле, успостављен је основ за идентификацију високих вокала као дифузних насупротив средњима као недифузним, што се на акустичкој равни своди на изразитије ширење енергије у нецентралним деловима спектра, насупротив недифузнима код којих је концентрација енергије у тим деловима спектра мање изразита. На артикулационој равни, са друге стране, то се своди на јаче сужење резонатора праћено снажнијим притиском ваздушне масе по његовим зидовима, насупротив ширем резонатору и смањеном притиску ваздушне масе.

6. континуираности +

Обележје континуираности акустички се одређује као благ прелаз између претходног гласа и тзв. зоне тишине, насупротив неkontинуиранима који на спектру имају изразиту белину. На артикулационој равни континуираност се остварује као непрекинати шум који се појављује као последица сужења говорног тракта кроз који се ваздушна маса пробија тарући се о зидове резонатора. Неконтинуиране фонеме, с друге стране, карактеришу се потпуним прекидом тока ваздушне масе и наглим отварањем преграде праћеним праском ослобођене ваздушне масе.

7. стридентности +

По обележју стридентности одређују се фонеме чија је реализација праћена оштрим шумом, насупротив онима којима је шум благ или

²² R. Jakobson and M. Halle, *Phonology and phonetics*. In: R. Jakobson, SW, 1, 464–504 (posebno 484–485).

²³ Муљачић, н. д. 63–64.

је тек једва приметан, при чему се на спектрограмима стридентних фонема запажају „врло неуредно размјештене тзв. црне зоне, док су оне код благих фонема много правилније”.²⁴ Када је реч о њиховим артикулационим особеностима, за стридентне фонеме битна је комплексна преграда која изазива јак шум, насупрот једноставнијој прегради код нестридентних фонема. Због тога се назначени артикулациони контраст означава и терминима *фонеме с ошћирим ивицама* ~ *фонеме с глатћким ивицама*.

8. *грависносћ* +

Обележје грависности испољава се као концентрација енергије у ниским фреквенцијама спектра насупрот негрависнима код којих се она концентрише у средњим и високим фреквенцијама. Тиме се на артикулационој равни периферне фонеме (лабијалне и веларне) супротстављају централнима (палаталним и денталним), при чему се сличан однос успоставља и међу вокалима (по односу задњи ~ предњи).

9. *звучносћ* +

Акустички се звучност остварује као присуство периодичних вибрација ниске фреквенције (насупротив њиховом одсуству код беззвучних фонема), што се на дну спектра показује као „звучна греда”. На равни артикулације то се манифестује као треперење гласних жица (насупротив одсуству те појаве код беззвучних).

Регистар обележја који овде наводим²⁵ само се у једном детаљу разликује од онога који налазимо у првом издању *Приручне грамаћике* групе загребачких аутора: у њиховој матрици *звучносћ* се нашла на 8, а *грависносћ* на 9. месту. У каснијим издањима те књиге, међутим, аутори су одступили од својих решења, најпре тиме што су у матрицу увели и нова обележја, али много више тиме што су многим од њих битно променили хијерархију. Преглед обележја која овде доносим показује, дакле, да њихову полазну матрицу сматрам коректнијом од оних каснијих, док су све остале које су напред поменуте често неразумљиве, а неке међу њима — и произвољне.

О неким општијим аспектима оваквог предлога хијерархије ИДО говорићу нешто касније, а овде ћу покушати да покажем како се

²⁴ Муљачић, н. д., 69.

²⁵ Регистар обележја који овде наводим изложио сам и у раду *Језици у контакту: фонологија стандардног српског језика* припремљеном за тематски број часописа *International Journal of the Sociology of Language* посвећен српском језику (уредник Ц. Фишмен, а књига је приређена у редакцији Милорада Радовановића и Рендала Мејора).

према наведеним обележјима могу распоређивати три основне класе српских фонема.

Вокали

За одређивање контраста међу вокалима српског стандардног језика релевантна су три ИДО и она се у табlici могу представити на следећи начин:

ИДО	фонеме	и	е	а	о	у
компактност		-	-	+	-	-
дифузност		+	-	-	-	+
грависност		-	-	-	+	+

Како се показује, за утврђивање контраста међу вокалима стандардног српског језика, релевантна су само три наведена обележја. То, даље, значи да су сва друга обележја која се у многим матрицама вокалских фонема помињу редувантна (најчешће вокалност, континуираност и звучност) будући да је за сваки вокал у сваком од тих обележја (неки им додају и сонорност) аутоматски предвидљив знак '+', тј. нема ниједног вокала који није вокалан, соноран, континуиран и звучан. Та су обележја, дакле, иманентна свакој вокалној фонemi у српском језику, тј. она су аутоматски „уграђена” у њихову природу, али се ни по једном од њих вокалске фонеме не могу међусобно разликовати.

Сонанти

У вези с овом класом фонема мислим да најпре треба разјаснити питање о њиховом инвентару, тј. о статусу /в j/ у оквиру система сонантских фонема. У досадашњој српској и хрватској граматичарској пракси (као и у славистичкој литератури уопште) ти су гласови редовно третирани као сонанти иако њихова артикулациона својства за то нису пружала озбиљну основу. Ти се гласови, наиме, остварују с преградом, тј. као шумни, што њихов сонантски статус мора макар довести у сумњу. Због своје иманентне звучности /в/ и /j/ могу имати неке карактеристике „сонантске дистрибуције”,²⁶ али с обзиром на

²⁶ Гласови *в* и *ј* неспорно јесу били сонанти, али то је било у време док се први остваривао као *и*, тј. са изразитим сужењем резонатора на уснама, а други као не-слоговно *ј*, тј. са сужењем резонатора у задњем делу усне шупљине. Те чињенице њима су обезбеђивале јасан сонантски статус, али када је њихова артикулација постала доминантно шумна, они су се регуларно прикључили шумним струјним гласовима задржавајући, разуме се, обележје звучности као своје иманентно својство.

њихова артикулациона својства — рационалније их је посматрати у класи шумних фонема, утолико пре што се тиме знатно упрошћава и опис фонолошког система. Ако се, дакле, инвентар сонорних фонема сведе на шест јединица, јасно је да ће тиме бити редуциран и инвентар ИДО која међу њима функционишу. Из тога система, наиме, уклања се обележје стридентности и оно остаје релевантно једино за одређивање контраста међу шумним фонемама.²⁷

Имајући на уму све што је речено, мислим да се репертоар ИДО сонорних фонема може представити на следећи начин:

ИДО фонеме	м	н	л	р	њ	љ
назалност	+	+	-	-	+	-
компактност	-	-	-	-	+	+
континуираност	0	0	+	-	0	0
грависност	+	-	-	-	-	-

Као и код вокала, и код сонорних фонема нека су обележја редувантна будући да су уграђена у њихову гласовну природу. Таква су, за све сонантске фонеме, обележја сонорности и звучности, а за неке од њих редувантна је и континуираност.

Консонанти

Репертоар ИДО која функционишу међу шумним фонемама може се представити на следећи начин:

ИДО фонеме	б	п	д	т	ц	џ	ћ	џ	ч	г	к	в	ф	з	с	ж	ш	ј	х
компактност	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+
континуираност	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
стридентност	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-					+	+	-	-
грависност	+	+	-	-		-	-			+	+	+	+	-	-			-	+
звучност	+	-	+	-		+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-		

„Белине” у нашим матрицама фонема значе или да је дато обележје редувантно за дате фонеме или да по њему дата фонема не

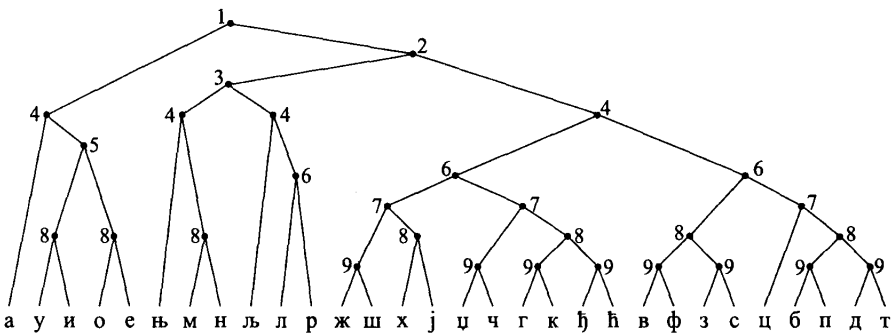
²⁷ Мислим, уз све што је речено, да је само та чињеница довољна као основа да се /в/ и /ј/ искључе из система сонаната будући да је стридентност по себи неспојива са сонорношћу.

може ступити у опозицију ни са једном другом фонемом. Тако су, рецимо, фонеме /в ф з с/ неспорно стридентне, али по томе обележју оне се међусобно не супротстављају ниједној фонему или групи фонема. Из истих разлога, негрависне фонеме /ц ч ж ш/ „прескочиле” су дато обележје, као и /ц ј х/ обележје звучности.

Све што је овде изложено могло би се у јединственој матрици представити на следећи начин:

ИДО фонеме	и	е	а	о	у	м	н	л	р	њ	љ	б	п	д	т	ц	ђ	ћ	ч	г	к	в	ф	з	с	ж	ш	ј	х	
вокалност	+	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
сонорност	0	0	0	0	0	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
назалност						+	+	-	-	+	-																			
компактност	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	
дифузност	+	-	-	-	+																									
континуираност	0	0	0	0	0	0	0	+	-	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	
стридентност												-	-	-	+	-	-	+	+	+	-	0	0	0	0	+	+	-	-	
грависност	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	+
звучност	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-	

Тако постављена матрица српских фонема може се представити и следећом скицом:

Скица 1

Скица која се налази пред нама указује на неке појединости које из претходне таблице нису тако уочљиве, пре свега распоред ‘рачви’ на којима се поједине класе фонема раздвајају, као и статус оних које ‘опкорачују’. Ако се, рецимо, по обележју вокалности + сав фонолошки систем предваја на врло редуциран број „тонова” (тј. вокала) и

много већи број „шумова“ (тј. консонаната), логично је што ће за одређивање контраста међу њима бити потребан и врло неједнак број обележја (код вокала 3, а код шумних 7). То, даље, значи да је то оптималан регистар обележја и да свако његово ширење мора бити засновано на новим чињеницама и на могућностима њихових нових интерпретација, јер у сваком другом случају оно ће остати или неразумљиво или сувишно.

А у вези са тим треба одмах рећи да је главнина матрица које смо напред помињали оптерећена многим сличним појединостима и овде ћу то показати само на примеру који нам пружа Брозовићева анализа.²⁸ Он вели да се вокали одређују као *вокалски* и *нешумни*, *комѝакѝно* је /a/, *дифузни* су /и/ и /у/, *грависни* су /у/ и /о/, *акуѝски* су /и/ и /е/, сви су *неназални*, /и/ и /у/ су *наѝеѝи*, /и/ је *дијезно*, /у/ и /о/ су *бемолни*, док су *конѝинуираностѝ* и *звучностѝ* означени на исти начин као и *сѝриденѝностѝ*. Ако је, дакле, за одређивање контраста између пет српских (и хрватских) стандардних вокала потребно чак десет обележја, онда се то мора означити макар као неразумљиво, при чему таквама сматрам макар следеће појединости:

1) Ако се и прихвати да су вокали *нешумни* (што је већ по дефиницији јасно), остаје недоумица зашто је експлицирано да су они *неназални*, али не и да су *конѝинуирани* и *звучни*, већ су та два обележја представљена на исти начин као и *сѝриденѝностѝ* (тј. ‘белином’).

2) Ако по страни оставимо чињеницу да су *сви* вокали означени ‘плусом’ (дакле, као *вокалски*), остаће нејасно зашто је за појединачне вокале распоред ‘плусева’ и ‘минусева’ често драстично различит: /a/ је означено као *комѝакѝно*; /и/ је *дифузно*, *акуѝско*, *наѝеѝо* и *дијезно*; /у/ је *дифузно*, *грависно*, *наѝеѝо* и *бемолно*; /е/ је само *акуѝско*, а /о/ *грависно* и *бемолно*. Испада, дакле, да су /a/ и /е/ означени са по једним ‘плусом’, /о/ са два, а /и/ и /у/ са по четири ‘плуса’, при чему су /и/ и /у/ и *дифузни* и *наѝеѝи*, а /у/ и /о/ и *грависни* и *бемолни*.

3) Будући да су неки вокали, како видимо, у оквиру двају истих обележја представљени на исти начин, треба рећи да ће по једно од њих ипак бити сувишно и да се регистар обележја може знатно упростити, а да коректност описа не буде оштећена:

а) *грависни* ~ *акуѝски* може се свести на однос *грависни* ~ *негрависни*;

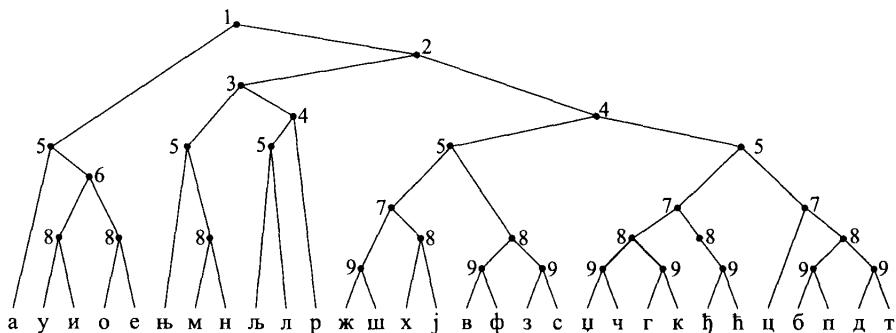
б) обележјима *звучни* ~ *наѝеѝи* означени су и *звучностѝ* и *беззвучностѝ*, а довољно би било рећи да су *наѝеѝи* аутоматски *беззвучни*;

²⁸ Уп. Брозовићеву расправу у нап. 8, стр. 410–411.

в) *дијезносћ* се може аутоматски разумети као *несћириденћносћ* (при чему то може имати неког оправдања у анализи шумних фонема, а неразумљиво је ако су у питању вокали);

г) *бемолни* су аутоматски *грависни*.²⁹

Уз све што је досад речено, из наше скице 1 намећу се и још неке општије опсервације. У њој су, наиме, назначена два битна контраста: *вокалски* — *невокалски*, а међу невокалским — фонеме са *слабим шумом* („сонорни“) насупротив онима са *јаким шумом* („шумни“). Следећи контраст успоставља се међу сонорним фонемама по обележју *назалносћ*, али је много значајнији онај који се иза тога успоставља по обележју *комћакћносћ*. По њему се, наиме, сав фонолошки систем српског језика предваја на *комћакћне* и *некомћакћне* фонеме, при чему се и међу једнима и међу другима срећу и *конћинуиране* и *неконћинуиране*. У тој чињеници налазим упориште за предлог да се провери могућност и једне измене у хијерархији ИДО коју овде доносим, тј. да се обележје *конћинуираносћ* са шестог места помери на четврто, при чему би се компактност и дифузност аутоматски померили за по једно место наниже. Тако бисмо добили *скицу 2*:

Скица 2

У односу на претходну скицу, ова се разликује, пре свега, по томе што су се све континуиране шумне фонеме „окупиле“ на једној

²⁹ На могућност оваквог редуцирања броја ИДО и на њихову друкчију хијерархију указао сам у свом осврту на Шкарићеве и Брозовићеве расправе (цитиране овде у нап. 8): *Fonetika i fonologija „standardne novoštokavštine“* (Stjepan Babić — Dalibor Brozović — Milan Moguš — Slavko Pavešić — Ivo Škarić — Stjepko Težak, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*. Zagreb [HAZU — Globus], 1991, 741 str. — Јужнословенски филолог, Београд, L, 1994, 231–241 (посебно 238–239).

страни рачве, а све неконтинуиране на другој. Такво њихово груписање неспорно одговара фонетској реалности српског гласовног система, а мислим да не нарушава ни целину његове фонолошке структуре. На следећој рачви те ће се фонеме, као и све друге, раздвојити на компактне и некомпактне, при чему ће то довести до делимичног преуређења односа једино међу сонорним фонемама. Из скице 1, наиме, видели смо да су се /њ/ и /љ/ од осталих сонорних фонема одвојиле обележјем компактности, док су се /м/ и /н/ једна другој супротставиле грависношћу, а /л/ и /р/ континуираношћу. У оваквој постави, међутим, неконтинуираном /р/ супротстављају се континуирани /љ/ и /л/, редувантно су сада континуиране само назалне фонеме, док је у првој скици такво било и /љ/.

Обе скице, међутим, показују да се односи међу фонемским класама, као и појединачним фонемама у њиховим оквирима, ни у једном другом детаљу не мењају: у обема поставама континуирани /в ф з с/ редувантно су стридентни, на супрот стридентном /ц/ налазе се нестридентни /б п д т/, а исти положај у фонолошком систему имају и фонеме /х/ и /ј/, при чему је прва редувантно безвучна, друга редувантно звучна, а међусобно се једна другој супротстављају обележјем грависности.³⁰

Тим напоменама закључујем овај преглед инхерентних дистинктивних обележја у фонолошком систему стандардног српског језика, уз покушај њихове хијерархизације, имајући на уму једино чињеницу да међу свим ауторима чије су анализе овде праћене нема ни минимума сагласности ни у погледу репертоара обележја ни у погледу њихове хијерархије. А морало би је бити, макар у главним линијама, ако се не жели пристати на то да се научне чињенице тумаче произвољно.

³⁰ Такав њихов однос непосредна је последица развоја целине српскога фонолошког система у коме су једино међу континуираним фонсмама биле “заузете” све четири локализације, на супрот највише трима међу осталим фонемским класама. У тој чињеници, свакако, треба видети основни импулс који је довео до тога да се фонема /х/ уклони из фонолошког система главнине српских дијалеката (па и оних на којима је заснован модерни српски стандардни језик). Њено је губљење било регуларно праћено и укидањем те “локализације више”, а њеним је васпостављањем у стандардном језику (1836) враћено старо стање и /х/ доведено у опозицију са /ј/.